Etymologia i pisownia nazwiska

Nazwę osobową Formanowicz (także Furmanowicz i Fórmanowicz) zaliczamy do nazw patronimicznych (odojcowskich), wyrażonych formantem *–ic -owic*. Pod wpływem języka ukraińskiego nastąpiło przekształcenie tego formantu w *–icz, -owicz*. Nazwa osobowa Forman-*owicz* powstała od określenia ojca, tu od nazwy zawodu ojca – furman (staropolskie forman) i oznacza zawsze syna osoby, której dodatkowe określenie (nazwa zawodu) tkwi w podstawie tej formy. Apelatyw furman „woźnica" istnieje od XIV w. Najstarszy zapis nazwy osobowej pochodzi także z XIV w: *Janussio dicto Furman, herede in Bechowo* 1391. Następne zapisy z XV w: *Johannes Furman, canonicus Poznaniensis* 1414-1415; *Swench Furman-owicz* 1418, a także *Johannes Vyelgy alias Furman de Cracovia*, także. W języku polskim mamy furman. Często także w gwarze używano forman. Mogło dojść do zmiany samogłoski „u" w „o" pod wpływem głoski „r" (jest to obniżenie samogłoski przed głoską sonorną, czyli uwarunkowanie historyczne).

Rozszerzony sufiks *–owic, -ewic* pojawia się od XII wieku. Przykłady form z tym formantem znajdujemy już w bulli gnieźnieńskiej z 1186 r. a także w innych dokumentach dwunastowiecznych. W wiekach późniejszych coraz więcej znajdujemy form z sufiksem *–owic(z), -ewic(z)*, służących łącznie z nazwami odapelatywnymi, nominacji osób z warstwy mieszczańskiej, rzemieślniczej i chłopskiej. Nazwiska zakończone na *–owicz* dominują na Kresach północno-wschodnich. Na tej podstawie jednak nie możemy mówić o pochodzeniu Formanowiczów z Kresów.

Pojawiające się z czasem różnice w zapisie nazwiska mogą wynikać z kilku przyczyn. W staropolszczyźnie funkcjonowały, w różnych wyrazach, krótkie i długie samogłoski, a wśród nich "oo"-długie. Gdy wynaleziono druk pojawił się problem zapisu tej zgłoski. Chodziło o to aby zmniejszyć liczbę powtarzających się liter (a więc potrzebnych w kaszcie czcionek) i na drogim papierze zaoszczędzić miejsca w tekście. Wskutek tego zapotrzebowania polscy drukarze wymyślili równoważnik i długi dźwięk "o" zaczęli zaznaczać przez dodanie kreski ponad tą czcionką jak np. w słowie "Bóg". Tak zmodyfikowaną literę odczytywano oczywiście nadal jako długą samogłoską "oo". Atoli od połowy XV wieku (w/g prof. Miodka TV 2.04.2006) rozpoczął się proces ewolucyjny trwający do początków XVII wieku, a więc ponad 200 lat, w trakcie którego zaprzestano rozróżniać krótkie od długich samogłosek, a wymawianie tych drugich stopniowo skracano. A później, powoli, wymowa "ó" twardniała i zapisaną literę zaczęto wymawiać jak "u". Skutkiem tego nazwisko Formanowicz, pierwotnie z długą samogłoską "oo", zaczęto zapisywać („za drukarskim przewodem") jako Fórmanowicz. W okresie rozbiorów – a według moich analiz zapisów metrykalnych i pruskich pism urzędowych, od około 1830-1840 roku – następowało stopniowa zmiana zapisu nazwiska na Furmanowicz. Stało się to bez wątpienia dzięki pruskim urzędnikom nie znających litery "ó". Proces zamiany dotychczasowego „o" i "ó" na „u" najbardziej nasilony był w Buku, a mniej w Gostyniu i w Wielichowie. W efekcie mamy współcześnie trzy formy zapisu tego samego nazwiska. W zależności od stopnia „oporu materii" przetrwała w różnych gałęziach rodziny pierwsza, druga czy też trzecia jego wersja. Aliści długotrwałość tego procesu i przetrwanie do naszych czasów kolejnych form ewolucyjnych, wskazuje, że nazwisko pochodzi z jednego źródłosłowu, z bardzo dawnych czasów.

Najwcześniejsi Formanowiczowie z Buku i Wielichowa

Udokumentowane i ciągłe do dnia dzisiejszego dzieje rodziny Formanowiczów z Wielkopolski (również Fórmanowiczów, a od XIX wieku Furmanowiczów) rozpoczynają się na początku XVIII wieku. Dwaj rzemieślnicy, jako dorośli mężczyźni o nieustalonym dotąd rodowodzie, pojawili się niemal równocześnie w dwóch niedalekich od siebie miastach. Antoni Formanowicz, urodzony około 1680 roku, znany również pod późniejszym przydomkiem „(Pierwszy)Grosz", pojawił się w Buku (1703)[1], a młodszy o około 10 lat Andrzej Formanowicz - w Wielichowie (1716)[2]. Wszystkie kolejne pokolenia żyjące w obu ntych miastach mają swoich antenatów w osobach Antoniego (linia bukowska) i Andrzeja)linia wielichowska).

Nieliczne zachowane po dziś dzień księgi metrykalne, cechowe i miejskie z lat wcześniejszych oraz różnego rodzaju rejestry gospodarcze i napisane na ich podstawie opracowania, wskazują, że nazwisko w brzmieniu Formanowicz w obu wymienionych miastach wcześniej nie było używane. Wszystkie zapisy pojawiające się w księgach po dwóch wyżej podanych datach, są związane z narodzinami dzieci Antoniego i Andrzeja Formanowiczów, ich ślubami, płaconymi podatkami, zgonami itd. Znamiennym jest fakt, że w zapisach archiwalnych z początku XVIII wieku, oprócz Antoniego i Andrzeja, w Buku i Wielichowie nie wymieniono żadnego innego Formanowicza, mogącego być krewnym obu rzemieślników. Ani rodziców, ani rodzeństwa, czy np. stryjów. Ta przesłanka wskazuje, że zarówno Antoni jak i Andrzej nie pochodzili z miast w których później zamieszkali.

Warte podkreślenia jest przywiązanie członków rodziny Formanowiczów do pierwotnej formy nazwiska. O ile przez kilka lat w okresie epidemii, gdy rodzina mieszkała w okolicznych wsiach, nazwisko w brzmieniu przypisanym mieszczanom im niejako nie przysługiwało, to już kilka lat po powrocie do Buku – pomimo prób przeinaczenia nazwiska poczynionych przez księży – rodzina powróciła do jego pierwotnej formy. To przywiązanie do nazwiska zdaje się wskazywać, że już w drugim dziesięcioleciu XVIII wieku miało ono charakter ugruntowany. To zdaje się wskazywać, że nie wykształciło się w znanej nam dziś formie w 1700 roku, lecz dużo wcześniej. Ale gdzie? Ze względu na szczupłość materiałów źródłowych odpowiedź będzie raczej niemożliwa. Wątpliwość budzi brak zapisów o Formanowiczach, czy o osobach o zbliżonym nazwisku, w zachowanej księdze zmarłych parafii bukowskiej rozpoczynającej się od 1686 roku. Jedna wzmianka zachowała się w księdze parafii w Grodzisku. Znalazłem tam zapis z 1669 roku potwierdzający chrzest Anny, córki szewca Grzegorza Furmanka pochodzącego z Buku, a mieszkającego w Grodzisku. Jego żoną była Regina[3].

Jeżeli zatem Formanowiczowie nie wywodzili się z Buku, Wielichowa, czy pobliskich miast, to skąd przybyli?

Odpowiedź na to pytanie zapisana była w bukowskiej księdze przyjęć do prawa miejskiego, lecz ta, jak wszystkie inne księgi miejskie z czasów I Rzeczpospolitej, spłonęła w 1858 roku. Wcześniejsze dzieje rodziny i historia nazwiska do dziś pozostaje zagadką, z uwagi na brak dokumentów źródłowych. Z małym wyjątkiem nie zachowały się XVII-wieczne księgi metrykalne i miejskie, zarówno z Buku, jak i z Wielichowa. Z tego okresu pozostały nieliczne księgi cechowe, które jednak nie wyjaśniają dziejów rodziny. Wiemy z nich, że w drugiej połowie siedemnastego stulecia w Buku mieszkały osoby posługujące się nazwiskiem Formanek (Furmanek). W 1671 roku w księdze cechu rzeźników bukowskich zapisano ucznia Franciszka, syna Jana Kulawego Formanka z Buku[4]. Z kolei w jedynej ocalałej z pożaru bukowskiej księdze miejskiej z lat 1589-1594 (księdze poboru szosu), przez pierwsze dwa lata jej prowadzenia zapisywano Jana Furmana mieszkającego na przedmieściu miasta nazywanym Targowiskiem[5].

Nazwisko w brzmieniu Formanowicz w pierwszych latach osiemnastego wieku nie pozostało niezmiennym. O ile od 1703 do 1709 roku bukowskiego antenata rodu zapisywano wyłącznie jako Formanowicz, o tyle w czasie epidemii dżumy (1709-1711), w aktach chrztu trojga dzieci urodzonych w Otuszu i Dobieżynie, Antoniego nazwano *Groszem*. Po wygaśnięciu epidemii i powrocie rodziny do

[1] Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP): PM 029/01, s. 9

[2] Kaletka A.H., *Z przeszłości miasta Wielichowa. 1429-1929*, Wielichowo:1929; s. 139

[3] AAP Grodzisk, *Liber Bapt.* 1662-1687, s. 85.

[4] *Liber perceptas et expensae Artis Laniorum Civitatis Bucoviensis* (Księga przychodów i wydatków cechu rzeźników z Buku, 1666–1744). APP, Zespół nr 53/1302/0/5/23, s. 49.

[5] Księga czynszów i poboru szosu z lat 1589–1594, APP, Akta miasta Buk, Zespół: 53/4377/0.

Buku (na Targowisko), w dniu 10 i 22 lutego 1718 roku Antoni pojawił się jako *Formańczyk,* zaś pięć dni później: *Antoni Formanowicz alias Pierwszygrosz*[6]. Ów przydomek (alias) okazał się być niezwykle trwałym określeniem osoby. Zachował się także po śmierci Antoniego. Jego syn w 1735 roku został zapisany jako *Groszewicz,* czyli syn *Grosza.* Antoni był zatem pierwszym, a jego syn Walenty *Groszem* „wtórym" (Groszewiczem). W akcie ślubu Walentego pochodzącym z 1736 roku pojawia się znów przydomek jego ojca: *Valentinus, filius Antonij Formanowicz alias Grosz, civem Bucoviensis*[7]**.** W tym samym roku, w zapisie chrztu pierworodnego syna Walentego posłużono się kolejny raz przydomkiem nieżyjącego już od czterech lat dziadka. Podając nazwisko ojca dziecka zapisano *Groszyk*[8]. W późniejszych latach Walenty powrócił do swojego nazwiska. Już przy chrzcie Michała w 1741 roku zapisano jedynie nazwisko *Formanowicz*[9]. Podobnie jest w kolejnych zapisach metrykalnych. Także we wszystkich zapisach z księgi cechu kołodziejów w Buku, rozpoczynających się od 1732 roku, Walenty, jego brat Jan, ich rodzice oraz syn Walentego występują zawsze jako Formanowiczowie[10].

Podobne zjawisko zauważyła prof. Ewa Woźniak: „Warianty nazwisk zakończanych na *-ek, -ik (-yk), -czyk, -ka* notujemy w grupie nazwisk, których nosicielami są mieszkańcy wsi. Natomiast wśród mieszkańców *oppidi* [miasta] częstsze stają się od początku XVIII w. nazwiska na *-owic(z) i -ski*" [11,12].

Nazwiska o zbliżonym brzmieniu z Buku i nie tylko

W pochodzących z I połowy XVIII wieku zapisach parafii p.w. św. Stanisława Bpa w Buku, obok osób o nazwisku Formanowicz, pojawiają się osoby o nazwisku Formankowicz (z „k" w środku). W 1713 roku, a więc tuż po wygaśnięciu epidemii dżumy, gdy antenat rodu z rodziną mieszkał jeszcze w pobliskim Dobieżynie, Marcin Formankowicz z żoną Reginą z bukowskiego Targowiska, ochrzcili syna Franciszka[13]. Po analizie wcześniejszych zapisów okazuje się, że rodzicami dziecka byli bukowski kołodziej Marcin Szymankowicz i Regina z Otorowskich. Pobrali się w Buku w 1704 roku. Przed Franciszkiem urodziło im się pięcioro dzieci. Wszystkie jako Szymankowiczowie. Trudno jest domyślić się dlaczego przy ostatnim dziecku tej pary zapisano nazwisko Formankowicz. Jest to jednak dowód potwierdzający tez\ę o niestabilności brzmienia nazwisk mieszczan na początku XVIII wieku. Wskazane zdarzenie ukazuje jeszcze inną możliwość. Antoni Formanowicz, znany z aktu ślubu z 1703 i późniejszych aktów chrztu jego dzieci, mógł pochodzić z Buku, z rodziny o nazwisku o zupełnie innym brzmieniu.

Czterdzieści lat później w Buku za mąż wyszła Marianna, córka Tomasza Formankowicza z Obornik. Biorąc pod uwagę te dwa zapisy można przypuszczać, że Formankowicz to odmiana nazwiska w początkowym okresie jego wprowadzania, a osoby o tych nazwiskach są ze sobą spokrewnione. Idąc tym tropem w dokumentach Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu napotkałem zapis z 1640 roku, z którego wynika, że w tym czasie w Poznaniu toczył się spór pomiędzy kolegiatą św. Mikołaja, a Elżbieta Racinsczanką, żoną Szymona Formankowicza, o prawo własności do ich domu. Spór ten wymagał interwencji biskupa[14]. W poznańskich metrykach zachowały się jeszcze dwa XVII-wieczne zapisy wymieniające Formankowiców. Oba pochodzą w ksiąg archikatedralnych. W 1657 roku odnotowano śluby Łukasza Formankowica z Zofią Sokołowską, zać w 1661 roku urodziła się Anna, córka rzeźnika Andrzeja Formankowica i Reginy. Wspomniana wyżej Zofia, zapisana jako Formankowicewa - - mieszczka śródecka, żyła w 1665 roku.

---

[6] AAP, Buk, *Liber Cop*. 1709-1726, s. 13.
[7] AAP, Buk, *Liber Cop*. 1728-1743, s. 16.
[8] AAP, Buk, *Liber Bapt.* 1726-1743, s. 143
[9] AAP, Buk, *Liber Bapt.* 1726-1743, s. 189
[10] APP, Zespół nr 1302, sygn. 2; Protokólarz cechu kołodziejów w Buku 1729–1766
[11] E. Woźniak, *Sposoby identyfikowania osób w dwóch pabianickich księgach cechowych (XVI–XVIII w)*, „Onomastica" XLVI, 2001.
[12] T. Skulina, *O ustalaniu się nazwisk mieszczańskich i chłopskich w Wielkopolsce XVII wieku*, [w:] Onomastica. Pismo poświęcone nazewnictwu geograficznemu i osobowemu. T. XXXIII, Wrocław 1989, s. 183-208.
[13] AAP Buku, LB 1701-1726, s. 23.
[14] AAP, sygn. DK pap LXXXVII/8.

Nazwisko Formanowicz występowało na terenie Wielkopolski już w XVII wieku. Mieszkający w 1670 roku w Poznaniu Jakub Formanowicz z żoną Dorotą ochrzcili swoją córkę nadając jej imię Małgorzata[15]. W poznańskich aktach grodzkich z 1674 roku wymieniono zakonnika Walentego Formanowicza (dominikanina), będącego w tym czasie administratorem i zarządcą dóbr zakonnych we wsi Chomęcice koło Konarzewa[16]. W podobnym czasie nazwisko Formanowicz zapisano w księgach metrykalnych jednej z parafii położonej w okolicach Chodzieży.

W Kaliszu, w 1658 r. krawiec Szymon Furmankowicz (*Famatis Simone Furmankowicz, sartoris*) został wezwany przed oblicze rady miasta (*ad infrascripta suscipienda vocatis*) celem przyjęcia testamentu mieszczanina kaliskiego Zachariasza Skubiszewicza[17]. Jest to jedyny zapis o mieszkańcu Kalisza o tym nazwisku (zob. Małgorzata Jaracz, *Nazwiska mieszkańców Kalisza od XVI do XVIII wieku*, Bydgoszcz: 2001).

Czy Szymon Formankowicz, wymieniony w piśmie kurii poznańskiej w 1640 roku i krawiec Szymon Furmankowicz, żyjący w Kaliszu w czasie potopu szwedzkiego, to ta sama osoba? Trudno jest rozstrzygnąć tę kwestię na podstawie wspomnianych informacji. Być może dalsze badania pozwolą na potwierdzenia ich tożsamości. Nazwisko Formankowicz spotykamy w pierwszej połowie XVIII wieku również w Wągrowcu. W 1725 roku żył tam piwowar Wojciech Formankowicz z żoną o imieniu Marianna. Ochrzcili syna Urbana. Nazwisko Formankowicz (Furmankowicz) – z literą "k" w środku – obecnie nie jest używane. Było spotykane w wiekach od XVI do XIX w Krakowie, Łowiczu, Sieradzu, Warszawie /kościół św. Krzyża/, Pabianicach, Piotrkowie Trybunalskim, Szydłowcu[18], Pińczowie i wielu innych miastach. Z krakowskiego rodu o tym nazwisku wywodziła się Elżbieta, córka rajcy Jana Formankowicza (?-1656), która w 1658 roku wyszła za Kaspra Winklera ze znanego rodu patrycjuszy poznańskich.

Z moich poszukiwań wynika, że nazwisko w obecnym brzmieniu (Formanowicz) po raz pierwszy pojawiło się w drugiej połowie XVI wieku. Dowodem jest list kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego skierowany do Gdańszczan, a napisany 3 VII 1578 roku we Lwowie. Kanclerz wstawił się w nim za kupcem Jerzym Formanowiczem, którego naładowany pszenicą statek został zajęty w Gdańsku. Autor listu podkreśla w nim „znaczne nazwisko" armatora statku[19]. Jerzy Formanowicz zajmował się handlem zbożem transportowanym drogą rzeczną do Elbląga, czy Gdańska. Kupiectwem zajmowali się Formankowiczowie z Krakowa (nazwisko z „k" w środku). W znanych mi publikacjach wymieniono Jana, Szymona i Tomasza Formankowiczów. Nie wspomniano w nich jednak o Jerzym.

Kolejny ślad osoby noszącej nazwisko Formanowicz pochodzi z Małopolski, tym razem już z przełomu XVII i XVIII wieku. Mowa o jezuicie Andrzeju Formanowiczu ur. 29 XI 1671 lub 1672 roku w Małopolsce, do zakonu wstąpił w 1693 w Krakowie. Śluby zakonne złożył 15 VIII 1703. Zmarł 11 VII 1717 w Przemyślu. Był socjuszem (asystentem) misjonarza dworskiego u koniuszego koronnego w latach 1711-1713 i socjuszem prokuratora majtku Błażew[20].

Co najmniej od początku XVIII wieku Formanowiczowie są zapisywani w księgach metrykalnych parafii pomorskich. Chodzi o parafię w Gniewie i Starogardzie Gdańskim (1710, 1734) oraz nieco później w Skórczu i Bobowie (1778, 1781). Odnalezione zapisy dotyczą prawdopodobnie jednej rodziny. Jej początki biorą się z Gniewu, gdzie w 1710 roku Kazimierz *Gospodarz* Formanowicz i jego żona Krystyna chrzczą syna Jana. Tenże Jan ożenił się z Marianną (Anną ?) i w Starogardzie Gdańskim ochrzcili piątkę swoich dzieci. Dwoje z synów Jana – Jan (którego aktu chrztu nie odnalazłem) i Jakub – ożenili się następnie w Skórczu i Bobowie. Wspomniane cztery miejscowości położone są bardzo blisko siebie i stąd przypuszczenie, że chodzi o jedną rodzinę.

---

[15] AAP, Księgi metrykalne parafii św. Marii Magdaleny w Poznaniu, III/1670/54.

[16] APP, Gr 711 (1674), s. 841 (423).

[17] *Liber testamentorum*, 1598-1668, APP: Akta miasta Kalisza, I/170, k. 388.

[18] bednarze Szymon Furmankowicz (1631) i Stanisław Furmankowicz (1648), zob: K. Dumała, *Szydłowiecka produkcja rzemieślnicza w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, jej organizacja i formy zbytu* [w:] „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego" t. 9, Kraków 1975, s. 288.

[19] *Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*. T. 1, 1553-1579, oprac. M. Zamoyski, red. W. Sobieski; Warszawa 1904, s. 233-234 (poz. 221).

[20] L. Grzebienia, *Słownik jezuitów polskich 1564-1990*, t. 3, Kraków 1993, s. 144.

Wnioski

Szczegółowe analizy historyczne dowodzą, że druga połowa XVII- i przełom XVII i XVIII wieku, to czas kształtowania się nazwisk w warstwie mieszczańskiej. W tym okresie nie miały one jeszcze ugruntowanego brzmienia. Mając na uwadze te wyjaśnienie i uwzględniając wszystkie wyżej podane zapisy wnioskuję, że nazwisko Formanowicz, które pojawiło się w Buku (1703) i Wielichowie (1716), powstało na przełomie XVII i XVIII wieku z zawołania czy też nazwiska o zbliżonym brzmieniu i określającego profesję nieznanego dziś antenata (Forman, Formanek, Furmańczyk itp). Taka nazwa osobowa jest często zapisywana w XVII wieku w Grodzisku, Lwówku, Szamotułach i Poznaniu. O ile jednak księgi metrykalne z wymienionych sąsiednich miast z drugiej połowy XVII wieku w dużej części się zachowały, to te same metryki z Buku, Wielichowa i niedalekiej Opalenicy uległy zniszczeniu.

W tym stanie rzeczy niemożliwym jest bezbłędne potwierdzenie pochodzenia Antoniego i Andrzeja Formanowiczów z Buku i Wielichowa. Jakiś ślad może dać odnalezienie aktu chrztu Antoniego z około 1680 roku i młodszego od niego Andrzeja – braci (najlepiej), bądź pochodzących z innych rodziców i parafii, w każdym razie jednak z ojca o nazwisku zbliżonym do *Formanek* czy *Furmanek* (*Formańczyk*).

Opublikowano: 10-11-2026

Mariusz Formanowicz